

DE MIDDENSTEENTIJD

jager-verzamelaars IN uitgestrekte oerbossen

Yuri van Koeveringe & Marcel Niekus

DE MIDDEN-STEENTIJD

jager-verzamelaars ^{IN} uitgestrekte oerbossen

Yuri van Koeveringe & Marcel Niekus

tekst Yuri van Koeveringe (TGV teksten en presentatie, Leiden) en Marcel Niekus (Stichting STONE, Groningen)
vormgeving en fotografie Frans de Vries (Erfgoed uitgevers)
coördinatie Sonja Geurts (Erfgoed uitgevers)
wetenschappelijke adviezen Bjørn Smit (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort) en Daan Raemakers (GIA)
eindredactie Redactiebureau Marita Weener, Bovensmilde
uitgave Erfgoed uitgevers, Oosterwolde (Frl.), erfgoeduitgevers.nl
druk Grafistar

© **2025** Erfgoed uitgevers
ISBN/EAN 9789083510903 eerste druk (juni 2025)
NUR 682

DE BOEKENREEKS *ARCHEOLOGIE IN DRENTHE* IS EEN SAMENWERKING VAN:

DEZE UITGAVE IS FINANCIEEL MOGELIJK GEMAAKT DOOR:

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Inleiding	6
Hoofdstuk 1 – Nieuwe tijden breken aan	9
interview <i>De leraar - interview met Henk Trip</i>	24
kadertekst <i>Pollenonderzoek</i>	28
kadertekst <i>Doggerland</i>	34
Hoofdstuk 2 – Het onderzoek naar de Midden-Steentijd in Drenthe	37
kadertekst <i>Opgraving en analyse van mesolithische vindplaatsen</i>	56
Hoofdstuk 3 – Opvallende vondsten in Drenthe	59
kadertekst <i>Experimentele archeologie</i>	68
interview <i>De aanhouder wint - interview met Ronald van Dijk</i>	76
kadertekst <i>14C-dateringsmethode</i>	86
Hoofdstuk 4 – Het leven in de Midden-Steentijd	89
kadertekst <i>Rituele vondsten</i>	104
kadertekst <i>Isotopenonderzoek</i>	109
Hoofdstuk 5 – Een grote verandering	113
De auteurs	126
Illustratieverantwoording	127
Literatuursuggesties	128

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ofschoon iedere poging is ondernomen om de volgens de auteurswet rechthebbenden van het in het boek opgenomen illustratiemateriaal te traceren, is dit in een aantal gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever de rechthebbende om contact met haar op te nemen.

Voorwoord

In 2022 verscheen deel 1 in de reeks *Archeologie in Drenthe*. Dat boek ging over de oude steentijd, de wereld van s en rendierjagers. In dit tweede deel zetten we het verhaal voort. We maken een reis door de tijd, waarin het landschap voorgoed verandert en nieuwe culturen op de voorgrond treden. We zijn dan in de Midden-Steentijd beland, de periode van de jager-verzamelaars die leefden in de uitgestrekte oerbossen van Drenthe, zo tussen 9.200 en 5.000 v.Chr.

Net als in de oude steentijd spelen amateurarcheologen ook in het onderzoek naar deze periode een cruciale rol, en dat al bijna 100 jaar. Dankzij hun inspanningen kennen we rond 1.000 vindplaatsen van deze nomadische jager-verzamelaars in Drenthe.

Ondanks de vele kampementen die we uit de Midden-Steentijd, ook wel het Mesolithicum genoemd, kennen, is het onderzoek naar deze periode complex. Zo zijn organische resten uit deze periode, zoals de wereldberoemde kano van Pesse, zeer zeldzaam en moeten we het bijna uitsluitend doen met vuurstenen en stenen voorwerpen.

Dankzij nieuwe onderzoekstechnieken en inzichten uit onderzoek elders in Nederland en in andere delen van Europa kunnen we toch een goed beeld geven van deze interessante en vaak ondergewaardeerde periode uit onze voorgeschiedenis.

Dankzij deze ontdekkingen weten we dat in de Midden-Steentijd groepjes mensen hier tijdelijk en seizoensgebonden verbleven. Het was een tijd waarin mensen nog geen vaste woonplaatsen hadden, maar als nomaden van plek naar plek trokken. Ze doorkruisten een landschap met uitgestrekte wouden, waar uiteenlopende diersoorten leefden: van herten en elanden tot wilde zwijnen en beren. Voedsel was in

overvloed aanwezig, en de jager-verzamelaars maakten daar dankbaar gebruik van.

In dit boek nemen de schrijvers u mee in de leefwereld van deze mensen: hun gewoonten, overlevingstechnieken en hoe ze dagelijks leefden. Het verhaal eindigt bij de tijd waarin de eerste boeren zich in Drenthe vestigden, waaronder de hunebedbouwers.

In deel 3 gaan we dieper in op dit deel van de geschiedenis. Met deze boekenreeks willen we de archeologische geschiedenis van Drenthe beter toegankelijk maken voor een breed publiek. De onbekendheid met ons eigen verleden én met de veranderende landschappen die daarbij horen, was de aanleiding voor de samenwerking tussen het Hunebedcentrum, Stichting Stone, Het Drentse Landschap en Erfgoed uitgevers. Dankzij financiële steun van de Provincie Drenthe, de Drents Prehistorische Vereniging, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, TerraCarta bv,

en De Steekproef bv is het mogelijk geworden deze uitgave te realiseren.

Wij hopen dat u, net als wij, verrast wordt door het verhaal van Drenthe en dat u na het lezen van dit boek met andere ogen door onze provincie loopt. Het huidige landschap is ons vertrouwd, maar daaronder liggen talloze lagen verborgen, elk met een eigen verhaal en bewoners uit vervlogen tijden. Dit maakt onze geschiedenis zo fascinerend. Ons verleden ligt letterlijk en figuurlijk onder onze voeten...

Wij wensen u veel leesplezier!

Sonja van der Meer
Directeur Het Drentse Landschap
Harrie Wolters
Directeur Hunebedcentrum
Gert-Jan Schuinder
Gedeputeerde provincie Drenthe
Marcel Niekus
Voorzitter Stichting Stone

I Dankbetuigingen

De auteurs en de uitgever bedanken de volgende personen voor het ter beschikking stellen van artefacten voor fotografie, het aanleveren van afbeeldingen of anderszins:

Gerard de Boer, Pierre Carrière, Philippe Crombé (Universiteit Gent), Ronald van Dijk, Orients Museum, Ole Grøn (Department of Geosciences and Natural Resource Management, University of Copenhagen), Berrie van Hoof (RAAP Archeologie, Drachten), Mike Jansen, Laura Kooistra (BIAX), Kirsten van der Ploeg (GIA), Patrick Ploegaert (Archeologie Rotterdam), Dion Stoop (Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis), Jelke Take (De Steekproef bv), Rieks Trip, Henk Trip, Hans Vandendriessche (Universiteit Gent), Robert Whallon (Department of Anthropology, University of Michigan, USA), Frank Wiersema Photography, Ivo van Wijk (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden) en Kelvin Wilson.

Een speciaal woord van dank voor Bjørn Smit van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) voor het kritisch doornemen van eerdere versies van het manuscript van dit boek.

Inleiding

Stelt u zich eens voor: u bent onderdeel van een groep jager-verzamelaars. Met twaalf mensen, allemaal familie, trekt u rond door een uitgestrekt en wild oerwoud. Soms blijft u heel even op een plek, maar op andere locaties woont u veel langer. Hier bouwt u een stevige hut van de natuurlijke materialen om u heen. U weet precies waar deze te vinden zijn, want uw groep trekt al vele generaties door dit woud. U weet waar het juiste hout te halen is, waar het jachtwild foerageert, wat de beste visplekken zijn en waar vuursteen te vinden is. Dat laatste gebruikt u om werktuigen en jachtwapens van te maken, zoals kleine mesjes, schrabbers en pijlpunten.

Dat jagen is niet altijd zonder risico. Sommige dieren, zoals het oeros dat op de open plekken in het bos vertoeft, zijn imposant en gevaarlijk. Op andere dagen zit u rustig langs het water of in een kano op het water om vis te vangen, die daarna wordt geroosterd op een kampvuur. De omgeving is niet alleen praktisch. De rivieren en beken, de grootste bomen en de dieren hebben allemaal een spirituele geest, die gerespecteerd en wellicht gevreesd moet worden. Daar bent u zich te allen tijde van bewust. Op sommige momenten in het jaar komt u andere groepen tegen. Dan worden voorwerpen en verhalen uitgewisseld en soms zelfs huwelijken geregeld, waarna uw groep weer alleen verder trekt door het immense oerwoud dat zich uitstrekt tot ver voorbij de horizon. Dít is het leven van uw voorouders, van u en van de generaties na u.

Bij het bovenstaande duiken al snel beelden op van wilde jungles in Zuid-Amerika of Azië. Beelden die we kennen uit schoolboeken, artikelen in tijdschriften of uit een van de vele documentaires die we op televisie hebben gezien. Het is echter veel dichterbij dan u denkt, want het verhaal gaat niet over een exotisch oord aan de andere kant van de wereld, maar over de provincie Drenthe. Hiervoor moeten we wel een heel stuk terug in de tijd, zo'n 10.000 jaar. Terug naar de periode die we het Mesolithicum, of de Midden-Steentijd, noemen.

Onderzoekers proberen al vele jaren grip op deze mysterieuze tijd te krijgen. Omdat de meeste materialen zijn vergaan in de duizenden jaren die ons van deze mensen scheiden, én de jager-verzamelaars maar weinig sporen achterlieten, is dat niet eenvoudig. Als ware detectives moeten archeologen op basis van een paar aanwijzingen een reconstructie maken van deze buitengewoon interessante fase in de geschiedenis van de provincie. Hierbij worden ze bijgestaan door een enthousiaste groep vrijwilligers die de Drentse akkers afspeurt, op zoek naar soms piepkleine resten.

Samen met onderzoeken uit andere gebieden, nieuwe natuurwetenschappelijke technieken en de nieuwste wetenschappelijke inzichten wordt langzaam maar zeker de sluier van deze periode afgetrokken. En zo krijgen wij zicht op de laatste fase waarin de mens als jager-verzamelaar leefde in wat wij nu Drenthe noemen.

◀ *Oerossen waren formidabele dieren waarvan de mannetjes hoorns tot wel 80 centimeter konden groeien. Desondanks stonden ze regelmatig op het menu van de mesolithische mens. Tegenwoordig bestaan oerossen niet meer. Het laatste exemplaar is in 1627 in Polen afgeschoten. Het Heckrond, op deze foto te zien, komt het dichtst bij de oorspronkelijke oeros.*

HOOFDSTUK 1

nieuwe tijden breken aan

Wie nu door Drenthe rijdt, fietst of loopt, kan zich moeilijk een voorstelling maken van hoe het landschap er 10.000 jaar geleden, tijdens de Midden-Steentijd of het Mesolithicum, uitzag. Uitgestrekte loofbossen, met her en der wat naaldbomen, strekten zich uit zover het oog reikte, onderbroken door open plekken en graslanden. Tal van riviertjes en beken zochten hun weg door het glooiende landschap naar drassige, laaggelegen gebieden en uiteindelijk naar de Noordzee, die op dat moment nog honderden kilometers voorbij de horizon lag. In dit oerbos tierde het leven welig met veel voor ons bekende dieren, zoals bevers, herten, vogels en knaagdieren, maar ook uitgestorven soorten zoals de imposante oeros. Maar wat ons misschien nog wel het meest zou opvallen, is het grotendeels ontbreken van sporen van menselijke aanwezigheid. Geen wegen, geen houten boerderijen, zelfs geen akkers. Toch was Drenthe niet onbewoond, verre van. In de bossen leefden tal van kleine groe-

pen jager-verzamelaars. Die leidden een nomadisch bestaan, in een seizoensritme rondtrekkend naar die plaatsen die de beste voedselbronnen boden. En wie wat beter kijkt, ziet dat deze mensen wel degelijk hun stempel op het landschap drukten. Ze bouwden hutten, legden haardvuren aan en maakten gereedschap van natuurlijke grondstoffen zoals bot, hout en steen. Er zijn zelfs sterke aanwijzingen dat zij stukken bos platbrandden om zo meer open plekken in het landschap te creëren, waarschijnlijk om grote grazers te lokken of om ruimte voor hun kampplaatsen te maken.

Zij behoorden net als wij tot de *Homo sapiens*, de ‘wetende’ ofwel de moderne mens. Aan het begin van het Mesolithicum, zo rond 9.000 v.Chr., waren dit in Drenthe in feite nog steeds relatieve nieuwkomers. Want het was slechts 5.000 jaar daarvoor dat de eerste moderne mens hier voet zette. We bevinden ons dan

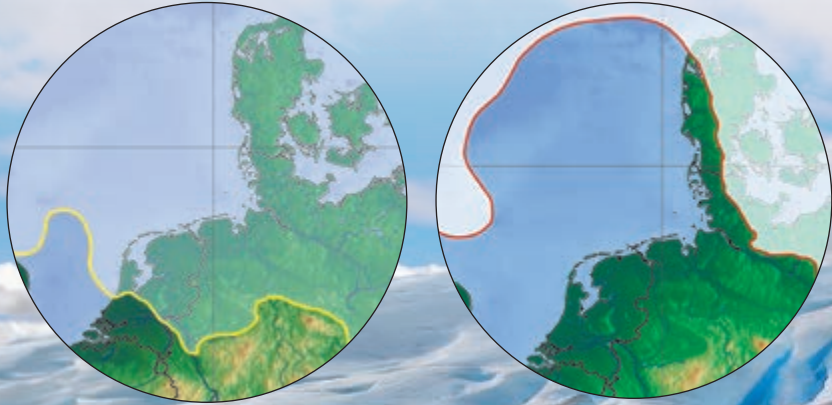
▶ *Door het oerbos stroomden tal van krekens, rivieren en stroompjes, druk bewoond door allerlei waterdieren, zoals de bever.*

♥ *Een impressie van een groep jager-verzamelaars in het Drentse bos tijdens de Midden-Steentijd.*

➤ De vuistbijl van Drouwen behoort tot een van de eerste vondsten van Neanderthalers uit Drenthe. Het werktuig, waarvan de top en een deel van de basis ontbreekt, is in 1978 gevonden door H. en P. Kroezenga ter plaatse van een woonwijk in aanleg in het noordwesten van Drouwen. Vuistbijlen zijn het klassieke jacht- en slachtgereedschap van deze Homo neanderthalensis.

✔ Tijdens de voorlaatste ijstijd, de Saale-ijstijd of Saalien (links), was Noord-Nederland voor een groot deel van de tijd bedekt met een enorme ijskap. In de laatste ijstijd, de Weichsel-ijstijd of Weichselien, bereikte het landijs Nederland niet (rechts), maar was de invloed van de ijstijd bij ons wel merkbaar.

in wat archeologen het Laat-Paleolithicum noemen, de laatste fase van de Oude Steentijd. Het Paleolithicum is een zeer lange periode die zo tussen de 3 en 2,5 miljoen jaar geleden begon. Tijdens verreweg het grootste deel ervan leefden er in Noordwest-Europa geen mensen en dus ook niet in Drenthe. De oudste Drentse vondst is een zogenaamde vuistbijl die geschat wordt op zo'n 125.000 jaar oud, gemaakt door een menssoort die aan ons vooraf ging: de . Meer dan 80.000 jaar waren zij de enigen die in het noorden van ons land leefden. Van hun aanwezigheid vinden we niet veel. Hun botten en al het andere organische materiaal is meestal volkomen vergaan, maar hun werktuigen van vuursteen, aangetast door de tand des tijds, zijn wel overgebleven. Daaraan kunnen specialisten een hele hoop aflezen. Deel 1 in deze reeks vertelt daar meer over.

| Neanderthalers

De Neanderthalers leefden in een geologische periode die we het Pleistoceen noemen. Het wordt ook wel 'het tijdperk van de ijstijden' genoemd. IJstijden of glacialen ontstaan als de gemiddelde zomertemperatuur op aarde daalt als gevolg van variaties van de stand van de aardas ten opzichte van de zon. Hierdoor kan sneeuw die in de winter op de polen en in de bergen valt, in de zomer niet meer volledig wegsmelten. Laag na laag bouwt zich dat op en verandert onder

zijn eigen gewicht in ijs. Gletsjerijs om precies te zijn. Dit fenomeen is nog steeds hoog in de Alpen te zien, hoewel de huidige klimaatverandering daar een flinke impact op heeft. Maar waar het in hedendaagse bergen om relatief bescheiden 'ijsrivieren' gaat, konden de gletsjers tijdens een ijstijd immense vormen aannemen en zelfs grote delen van de aarde bedekken. Het wordt dan ook wel het landijs genoemd. Tijdens het Pleistoceen zijn er in totaal minstens 22 ijstijden geweest, die afgewisseld werden door zogenaamde tussenijstijden; perioden waarin de temperatuur langdurig hoger was. Overigens was het tijdens de ijstijden niet continu koud. De temperatuur kon sterk fluctueren tussen écht koude perioden, de stadialen, en relatief warmere, de interstadialen. Van al deze ijstijden zijn voor ons verhaal alleen de laat-

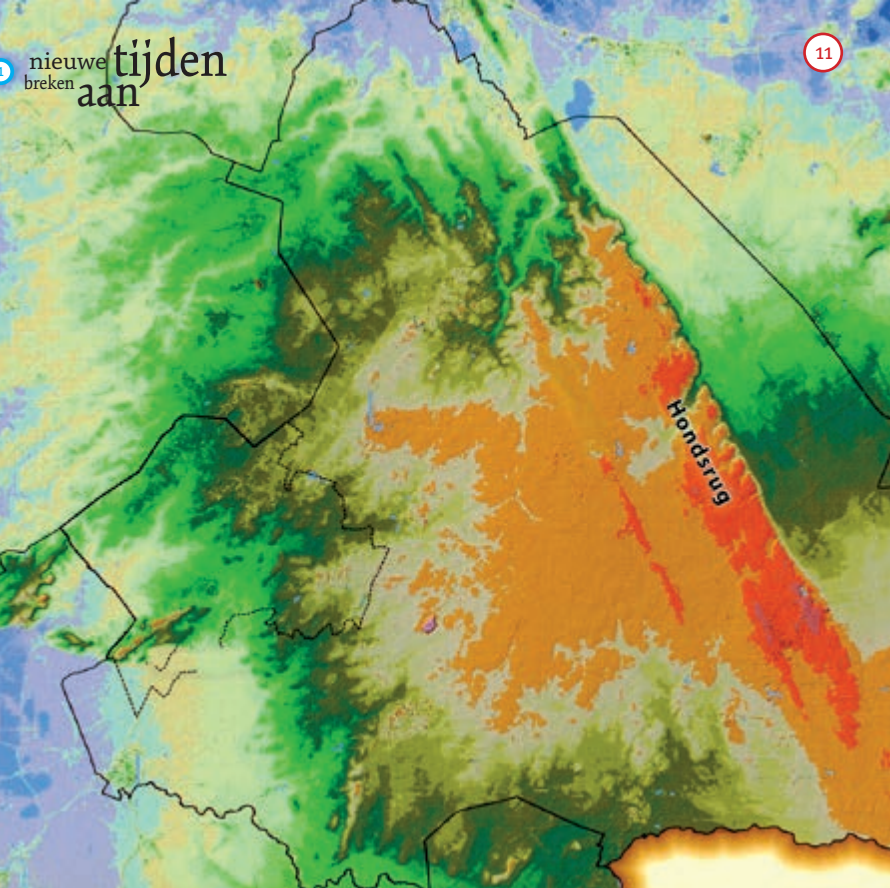

➤ Het Drentse landschap komt vrij eenvormig over, maar toch was er aanzienlijke landschapspelijke variatie: hogere delen zoals de Hondsrug en een aantal parallelle ruggen waaronder de Rolderrug en de ruggen van Tynaarlo en Zeijen, het lagere Hunzedal ten oosten van de Hondsrug, en tal van kleinere beekdalen. Naar het westen en noorden duikt het keileemplateau naar beneden; daar zijn de pleistocene gronden afgedekt met veen en klei.

✔ Reconstructie van een Neanderthaler tijdens het bosrijke Eemien.

ste twee van belang: het Saalien en het Weichselien. Zij hebben in Noord-Nederland bijna alle sporen van eerdere glacialen uitgevlakt of bedekt,

Het Saalien begon zo'n 370.000 jaar geleden. Uiteindelijk zou het zo koud worden, dat het landijs vanuit het hoge noorden zelfs ons land bereikte. Tijdens verschillende golven schoven enorme ijsmassa's het noorden van Nederland binnen, daarbij grote hoeveelheden bevroren grond voor zich uitduwend. Deze noemen we 'stuwwallen'. De bekendste zijn de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe, maar ook grote ruggen in Drenthe zoals de Hondsrug zijn in deze periode ontstaan. Rond 125.000 jaar geleden werd het langzaamaan weer warmer: het begin van de tussenijstijd die we het Eemien noemen. De ijsmassa smolt en trok zich terug naar het hoge noorden, daarbij een volkomen veranderd Noord-Nederland achterlatend met het Drents-Fries keileemplateau als prominent landschapselement. Keileem, een mix van leem, zand en stenen, was onder het gewicht van de enorme ijsmassa ontstaan. Bij het afsmelten van het ijs bleef deze nieuwe bodem als een hoog liggend plateau achter, een groot deel van de huidige provincie Drenthe beslaan. Het zou een belangrijke rol gaan spelen in de geschiedenis van de mens in dit deel van ons land. De temperatuur zou tijdens het Eemien tot boven onze huidige waarden komen te liggen. Drenthe veranderde van een poolwoestijn in een groene, weelderige omgeving waar zelfs exotische dieren als

nijlpaarden en bosolifanten leefden. En tussen deze explosie van leven kwam nog een soort voor: de Neanderthaler . Deze menssoort was rond 400.000 jaar geleden ontstaan, waarschijnlijk in Zuid-Europa, en had zich van daaruit over een groot deel van het continent verspreid. De oudste Nederlandse vindplaatsen, ontdekt in het midden en zuiden van ons land, zijn maximaal rond de 300.000 jaar oud. In die tijd lijkt het noorden van ons land nog niet bewoond, want de

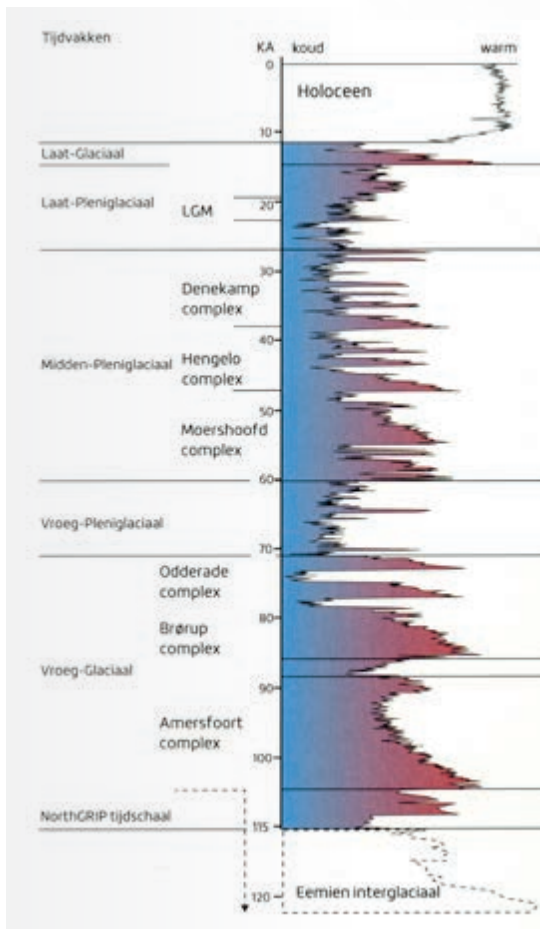
2 jager-verzamelaars uitgestrekte oerbossen

➤ *Vinder Rieks Trip uit Emmen toont een fraaie bladspits die hij in Emmerschans vond. Dit tweezijdig bewerkte vuurstenen werktuig (zie rechts) is in onze contreien een van de zeldzame relictten van de laatste Neanderthalers. Oftoch niet? Door nieuwe ontdekkingen in Duitsland moeten we er namelijk rekening mee houden dat niet de maar de eerste moderne mens deze bladspits gemaakt heeft. Dit exemplaar is ongeveer 45.000 jaar oud.*

oudste vondst hier is de eerdergenoemde vuistbijl uit het Eemien, zo'n 125.000 jaar geleden. De meeste Drentse vondsten stammen echter uit de daaropvolgende ijstijd, het Weichselien. Zoals gezegd fluctueerde de temperatuur ook tijdens een glaciaal en in de 'warme-

➤ *Dit schema laat klimatologische schommelingen binnen de laatste ijstijd goed zien. Opvallend zijn de zeer sterke klimaatswisselingen, van zeer koude perioden zonder sporen van bewoning tot gematigde en warme perioden waarin de in Noord-Nederland kon vertoeven. Tegen het einde van de laatste ijstijd steeg de temperatuur sterk en brak de huidige warme periode, het Holoceen, aan.*

➤ *De vroegste moderne mens (Homo sapiens) die in Europa aankwamen, hadden een uiterlijk dat zich had aangepast aan de omstandigheden in Afrika.*

re' fases van de Weichsel-ijstijd was het prima vertoeven in Noord-Nederland met temperaturen iets onder ons huidige niveau. Recent onderzoek heeft aangetoond dat de ook tijdens enkele relatief koele periodes vrij ver noordelijk kon overleven. Soms werd het echter zelfs voor hun te koud. De meest recente hypothese is nu dat deze noordelijke groepen uitstierven en tijdens een iets warmere fase werden vervangen door 'zuidelijke' Neanderthalers. Op deze manier werd Drenthe tijdens meerdere 'golven' bewoond door deze oermens. De laatste sporen van deze jagers in Drenthe zijn zeer fraai bewerkte vuurstenen werktuigen, die we bladspitsen noemen en die ongeveer 45.000 jaar oud zijn. Ook uit Drenthe kennen we hiervan meerdere exemplaren.

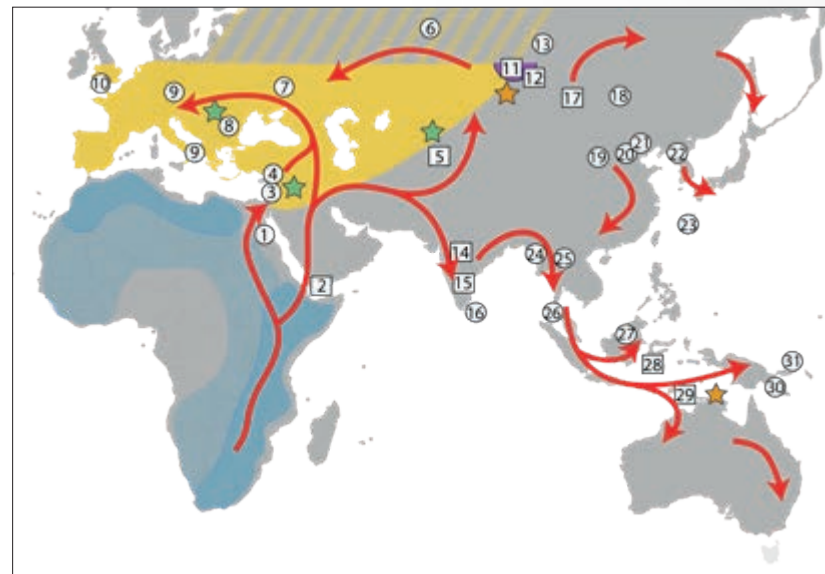
| De moderne mens

Rond dezelfde tijd waarin de Drentse Neanderthalers nog bladspitsen maakten kwam in Zuidoost-Europa een nieuwe menssoort binnen: de *Homo sapiens*. Deze was rond 300.000 jaar geleden in Afrika ontstaan. Uit archeologische vondsten weten we dat zij in eerdere fases, rond 200.000 en 54.000 jaar geleden, al sporadisch in Europa te vinden waren, maar het was pas rond 45.000 jaar geleden dat zij hier in relatief grote getalen naartoe kwamen

➤ *Ofer in Noord-Nederland vroegmoderne mensen hebben rondgelopen weten we niet zeker. De kling uit Hoogersmilde (rechts-boven) en de kern uit Baars in de kop van Overijssel (rechtsonder) kunnen door deze vroege mensen zijn achtergelaten, maar ze zouden ook door late Neanderthalers kunnen zijn gemaakt.*

✓ *Schema van de verspreiding van de moderne mens vanuit Afrika volgens de laatste stand van de wetenschap.*

én bleven. Daar troffen ze de lokale bevolking aan: de Neanderthalers. Zo'n 5.000 jaar leefden beide menssoorten naast elkaar. Sterker nog, recent DNA-onderzoek heeft aangetoond dat ze zich ook deels mengden. Diep in ons DNA schuilt nog altijd een aantal genen die we aan de te danken hebben. Rond 40.000 jaar geleden houden alle sporen van de Neanderthalers op: ze waren uitgestorven. Wetenschappers zijn er nog steeds niet over uit wat hier nu precies de reden voor was en hoe groot de rol van de *Homo sapiens* hierin was. Feit blijft dat de honderdduizenden jaren, tijdens verschillende drastische klimaatsveranderingen, kon overleven in Europa, maar niet lang na de komst van de moderne mens uitstierf. Wat er ook gebeurde, vanaf 40.000 jaar geleden had de moderne mens het rijk voor zich alleen.

Al snel spreidden zij zich over Europa uit. Zo zijn er vondsten bekend uit België, Duitsland en Engeland die rond de 35.000 jaar geleden te dateren zijn. Ook uit ons land kennen we een klein aantal vuurstenen artefacten die we aan deze vroeg moderne mensen toe kunnen schrijven, maar van substan-

1 nieuwe tijden breken aan

tiële bewoning lijkt bij ons geen sprake te zijn geweest. Uit Noord-Nederland kennen we er nog geen één en het lijkt erop dat Drenthe in deze periode onbewoond of zeer spaarzaam bezocht was. Rond 27.000 jaar geleden balde het Weichselien nog eenmaal zijn spieren en daalde de temperatuur met rasse schreden. Tussen 22.000 en 20.000 jaar geleden werd het zelfs extreem koud. Dit wordt het 'Laatste Glaciale Maximum' genoemd, de periode waarin de ijsmassa's uit het noorden hun maximale uitbreiding bereikten. Ons land zouden ze ditmaal niet bereiken. De grens lag over de oostelijke helft van Jutland en delen van Noord-Duitsland. Maar de enorme koude die hiermee gepaard ging, veranderde Drenthe in een vol-